

Sovet nüvə tədqiqatlarının azərbaycanlı rəhbəri

Onun adını ilk dəfə ötən əsrin 80-ci illərində eşitmişəm. İndiki AMEA-nın bağında söhbət etdiyim gənc fizika alimi bir müddət Moskvada və Leninqradda təhsil almışdı. Tanışım söhbət əsnasında Rusiyada yaşayan bir alimin adını şəkdli: “Çayxorski”. Düzü, bu soyad o vaxt mənə qərribə gəldi. Tanışım tam ciddiyyətlə onu da əlavə edib dedi ki, bilirəm, bu fəmiyyə, əslində, az adama tanışdır, çünki alimin adı “məxfilər” siyahısındadır, amma nüvə texnologiyası sahəsində çalışan mütəxəssislər onu çox yaxşı tanıyırlar.

Abbas Çayxorski — SSRİ nüvə reaktorlarının qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının sədri (1969-1991), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, neptunium elementinin kimya sənayesində dünya şöhrətli tədqiqatçı, yeni Dövrü sistemlər cədvəlinin yaradıcısı, kimya elmləri doktoru, professor.

Abbas Abbaslı oğlu Çayxorski 21 yanvar 1917-ci il tarixdə indiki İrəvan quberniyasının Basarkeçər qəzasının Çaxırlı kəndində anadan olmuşdur. 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanda ermənilər tərəfindən öz doğma yurdlarından qovulması nəticəsində Abbasın ailə üzvləri əvvəlcə Ağdama, oradan da Ağdaşa köçürlər. Gələcək alimin uşaqlıq və yeniyetməlik illəri Ağdaşda keçir. O, burada orta məktəbi bitirərək Bakıya gəlir, əvvəlcə texnikuma, sonra isə Bakı Dövlət Universitetinin kimya fakültəsinə daxil olur.

Abbas Çayxorskinin atası Abbaslı 1920-ci illərin ortalarında həbs olunmuş və məlumatlara görə, 1930-cu illərdə sürgündə vəfat etmişdir. Əslində isə o, 1937-ci ildə NKVD tərəfindən güllələnib. Abbas Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq universitetdə təhsilini yarımçıq qoyaraq cəbhəyə yollanıb.

İki ay Bakı artilleriya məktəbində təhsil almış, 1941-ci ilin avqustundan Qafqaz, Kırım və Şimali Qafqaz cəbhələri uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etmişdir. 1942-ci ilin avqustunda yaralanaraq hospitala götürülən Abbas, sağaldıqdan sonra baş serjant rütbəsində yenidən ön cəbhəyə qayıdır, 48-ci atıcı alayında telefon rabitəsi bölməsinə başçılıq edir, 1945-ci ilin yanvarında Kalininqrad istiqamətində gedən döyüşlərdə 2-ci dəfə yaralanır, həmin ilin fevralında göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 3-cü dərəcəli Şöhrət Ordenu ilə təltif olunur.

Gənc zabıt 1945-ci ilin 21 aprelində Pillau (indiki Baltiysk, Kalininqrad vilayəti) şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə yenidən fərqlənmiş və iyunda “Qızıl ulduz” ordeninə layiq görülmüşdür.

Müharibədən sonra Bakıya dönməyən Çayxorski universitetdə təhsilini davam etdirməyə başlayıb və tezliklə onu təhsil əlaçısı, Stalin təqaüdüçüsü kimi SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə Leninqrad Universitetinin kimya fakültəsinin 4-cü kursuna, yenicə açılmış radiokimya bölməsinə keçirilib.

Çayxorski 1947-ci ildə Çelyabinskədə yenicə təşkil olunmuş Atom Mərkəzinə işləməyə göndərilib və burada akademik İqor Kurçatovla birlikdə fəaliyyət göstərmişdir. O, Kurçatovun ən layiqli tələbələrindən və davamçılarından biri hesab olunurdu. Həmin mərhələdə soydaşımız nüvə reaktorunun təhlükəsiz istismar prosesini tədqiq etməyə başladı. Bu üsulu alimin həmkarları yarıciddi-yarızarafat “Çayxorski çaxırı” (“Портвейн Чайхорского”) adlandırdılar.

1948-ci ildə ilk Sovet atom reaktoru işə salınanda Abbas, Çelyabinsk Atom Mərkəzində kiçik elmi işçi idi. Tezliklə gənc tədqiqatçı radioaktiv elementlərin

kimyəvi tərkibinin tədqiqi işinə cəlb olundu. Həmin dövrdə atom sənayesinin təkmilləşməsində daha bir məşhur bakılı alim, akademik Lev Landaunun da diqqətini çəkən Çayxorski tezliklə elmi və vəzifə pillələri ilə irəliləməyə başladı.

Bir haşiyə çıxaraq demək istəyirəm ki, akademik Kurçatovun Azərbaycana xüsusi rəğbəti vardı. Görünür, bu da

onun Bakıya bağlılığından irəli gəlirdi. Axı gələcəyin böyük alimi Rusiyada texniki ali məktəbdə ali təhsil aldıqdan sonra Bakıya gəlmiş, burada Azərbaycan Politeknik Universitetinin fizika kafedrasında assistent işinə qəbul olunmuşdur. O, Bakıda tanış olduğu Marina adlı xanımla sonralar ailə qurmuşdu. Marina gələcəyin daha böyük bir alimi—akademik Kirill Sinelnikovun bacısı idi. Kirill həmin dövrdə Bakı Dövlət Universitetində fizika və elektrotexnika kafedrasında dərş deyirdi.

Abbas Çalyabinskədə öz tələbə yoldaşı Yevgeniya Romanova (Çayxorskaya) ilə ailə qurur və 1953-cü ildə onların övladı Aleksandr dünyaya gəlir. Əldə olan xatirələrdən belə məlum olur ki, Abbas Çayxorski istedadlı alim olmaqla yanaşı, ciddi ata, obyektiv insan olmuşdur. O illərin ab-havasını əyani göstərən daha maraqlı bir faktı alimin öz oğlu Aleksandrın xatirələrindən oxuyuruq. Məsələn burasındadır ki, Aleksandrı 1973-cü ildə Leninqrad Universitetindən qovurlar, həmin vaxt rektor Abbas Çayxorskinin yaxın dostu idi. Ancaq bu dostun nə Aleksandrın oradan qovulma-

sından, nə də ümumiyyətlə həmin universitetdə tələbə olmasından xəbəri yox imiş. Bir sözlə, “tanışlıq”, “tapşırma” kimi imtiyazlar Abbas Çayxorskiyə (və yalnız ona yox) tamamilə yad idi ki, bu da alimin mənəvi keyfiyyətlərini əyani əks etdirir.

Yeri gəlmişkən, ali məktəbdən qovulan Aleksandr orduya xidmətə yollanır və hərbi xidmətini başa vurduqdan sonra iki il neft mədənlərində, Bakı Şin zavodunda və s. yerlərdə baş vərən yangınlının söndürülməsində iştirak etmiş, işinin öhdəsindən uğurla gəldiyinə görə hərbi xidmətdən sonra yenidən universitetə bərpa olunmuşdur. Aleksandr 1981-ci ildə Azərbaycana bir daha qayıtmış — bu dəfə geoloq kimi Qarabağda və Salyanda ekspedisiyalarda çalışmışdır.

lıdır. Həmin kvant ədədinin elmə əvvəldən məlum olan dörd kvant ədədi ilə birlikdə öyrənilməsi digər elementlərin atomlarının xassələrini daha dərinə və hərtərəfli öyrənməyə imkan yaratdı.

Alimin ən böyük uğurlarından biri də kimya elminin əldə etdiyi yeni nailiyyət və kəşflərinə istinad edərək Mendeleev cədvəlinin əlavələr edilməsi ilə bağlıdır. O, “Yeni Dövrü sistemlər cədvəlinin” müəllifi hesab olunur.

Azərbaycan, rus və xarici ölkə mətbuatında Çayxorski ilə bağlı az da olsa məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məşhur alim 2004-cü ilin aprelində Bakıda olarkən “Azerbaydžanski İzvestiya” qəzetinin müxbiri ondan müsahibə almış və bu müsahibəni qəzetin 2004-cü il 3 aprel tarixli nömrəsində dərc etdirmişdir.

Əldə edilən yığcam məlumatlardan bəlli olur ki, 1997-ci ilə qədər Abbas Çayxorski Rusiya Federasiyasında yaşayıb və 1997-ci ildə ABŞ-a, Nevada Ştatına, oğlunun yanına köçüb. Lakin onun ABŞ-a köçməsi, qeyd etdiyimiz kimi, elə də asan olmayıb. O, vətəndaşlığını dəyişmək haqqında ərizə verdikdə (onun artıq 80 yaşı var idi və ağır xəstəliyə düçar olmuşdu) Rusiya Federasiyasının xüsusi xidmət orqanları onun SSRİ dövründə gərgin əməyi ilə əldə etdiyi bütün elmi adları, titullarını almış, həmçinin öz elmi istiqaməti sahəsində heç bir ölkədə danışmaq və tədqiqat aparmamaq haqqında, necə deyirlər “öz dilindən” rəsmi razılıq sənədi almışlar.

Bununla da Abbas Çayxorski kimi böyük xidmətləri olan bir şəxsiyyəti elmin tarixi səhifələrindən silmək istəmişdilər. Halbuki alimin 1949-1985-ci illər arasında 96 elmi əsəri məhdud dairədə çap olunaraq, bu günə qədər RF-nin qapalı elmi ədəbiyyatları arxivində saxlanılmaqdadır.

ABŞ-da olarkən də bir sıra nüfuzlu beynəlxalq elmi toplantılarda iştirak etmişdir. Azərbaycanlı alimin adı elmi dairələrdə Spitsin, Penniman, Siborq kimi Nobel ödülcülərinin adı ilə yanaşı çəkilir. Onu, adətən, “Sovet atom sənayesinin məxfi, sirlil ulduzu” adlandıırırlar. 2004-cü ildə Azərbaycan MEA Abbas Çayxorskiyə fəxri doktor adı vermişdir.

Abbas Çayxorski 2008-ci il avqustun 27-də ABŞ-ın Nevada ştatındakı Rino şəhərində 91 yaşında vəfat etmişdir. Məndə olan məlumata görə, alimin nəşinin külü, öz istəyinə uyğun olaraq, Bakının köhnə qəbiristanlığında dəfn edilib. Qəbri nurla dolsun, ruhu şad olsun.

Firuz MUSTAFA,
Əməkdar incəsənət xadimi